

کنکاشی در نقوش تزئینی شمعدان‌های فلزی دوره تیموری

چکیده

دوره تیموری یکی از مهمترین دوره‌ها در فلزکاری اسلامی است که یکی از نمونه‌های آن، شمعدان‌های نفیس با تزئینات بسیار ظریف و باکیفیتی است که به‌وفور از این دوره به‌دست آمده و هم اکنون در موزه‌های سراسر دنیا نگهداری می‌شود. در این تحقیق سعی بر آن است تا با بررسی نمونه‌های این شمعدان‌ها، فرم و تزئینات آن‌ها را مطالعه کرده و ویژگی‌ها و شاخصه‌های این شمعدان‌ها مورد تحلیل قرار گیرد. همچنین رابطه نقوش مورد استفاده در این شمعدان‌ها با کارکرد آن‌ها مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. انتظار می‌رود در راستای این پژوهش، با استفاده از اطلاعات موجود در کتب مختلف، منابع اینترنتی و مطالعات میدانی، به سیر تحول نقوش، تزئینات و فرم این نمونه‌ها پرداخته شود و چگونگی تأثیرات دیگر هنرها در این آثار مورد ارزیابی قرار بگیرد. با توجه به مطالعات انجام شده در این پژوهش، این نتیجه حاصل می‌شود که اکثر شمعدان‌های فلزی این دوره از جنس برنج و با تکنیک ریخته‌گری ساخته شده‌اند. فرم پایه تمامی این نمونه‌ها به شکل مخروط ناقص است و در اواخر دوره تیموری ساخت شمعدان دوسر، به‌ویژه شمعدان با سر اژدها، در ایران رایج شده است. این نمونه‌ها، برای زیبایی بیشتر با تکنیک‌های مرصع‌کاری، سیاه‌قلم و قلع زدن به‌صورت چندرنگ تزئین شده‌اند و بدنه این شمعدان‌ها با هیئت و گره‌بندی‌های هندسی تقسیم و اکثراً با نقوش تزئینی گیاهی، هندسی، انسانی و حیوانی به طرز زیبایی آراسته شده‌اند. این شمعدان‌ها در آثار نگارگری آن دوره به‌خوبی دیده می‌شوند که سندی بر کاربرد فراوان آن‌ها در زندگی روزمره مردم آن دوره است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تزئینات و نقوش شمعدان‌ها در دوره تیموری.

۲. رابطه نقوش و کتیبه‌های مورد استفاده در شمعدان‌ها با کارکرد آن‌ها.

سوالات پژوهش:

۱. چه نوع فرم و تزئیناتی در شمعدان‌های دوره تیموری به‌کار رفته است؟

۲. چه نسبتی بین نقوش و کتیبه‌های به‌کار رفته روی شمعدان‌ها و کارکرد آن وجود دارد؟

واژگان کلیدی: شمعدان‌های فلزی، فلزکاری تیموری، نقوش تزئینی.

مقدمه

فلزکاری به عنوان یک هنر- صنعت از دیرباز جایگاه مهمی را در میان سایر صنایع هنری به خود اختصاص داده است. در ایران و افغانستان در طی حکومت‌های مختلف، اشیاء فلزی مرغوبی ساخته شده‌اند. از این نمونه‌ها، شمعدان‌های زیبایی از جنس برنز و برنج، از دوره تیموری به‌جای مانده که هم‌اکنون در موزه‌های سراسر دنیا نگهداری می‌شوند. این نمونه‌ها از حیث کار و جنس، درجات مختلف دارند؛ که اغلب آن‌ها با تصاویر اشخاص و نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌هایی با اشعار فارسی به خط کوفی و نسخ تزیین شده‌اند.

در حال حاضر تحقیقات خاص پیرامون شمعدان‌های دوره تیموری بسیار اندک می‌باشد و همین مطالعات اندک نیز به بررسی دقیق این آثار نپرداخته است. تنها در منابعی مانند "شاهکارهای هنر ایران" نوشته آرتور اپهام پوپ، "هنر ایران" نوشته زکی محمدحسن، "هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران" نوشته محمدتقی احسانی و چند کتاب دیگر در مورد فلزکاری دوره تیموری و تا حدودی شمعدان‌های این دوره بحث شده است. اما در این میان، جامع‌ترین و اصلی‌ترین منبع که ما نیز در تدوین این پژوهش از آن یاری فراوان گرفته‌ایم، کتاب "طبق زرینی از بهشت، هنر فلزکاری دوره تیموری در ایران" نوشته‌ی لیندا کوماروف است؛ که در این کتاب به توضیحات دقیقی در مورد فلزکاری دوره تیموری، تکنیک‌ها، مواد مورد استفاده و نقوش به‌کار رفته در آن‌ها پرداخته شده است. در بیشتر منابع دیگر، به مرور کلی پیرامون فلزکاری ادوار مختلف از آغاز اسلام پرداخته شده است که از آن‌ها می‌توانیم در مورد تاریخچه فلزکاری مطالبی را دریافت کنیم و پیشینه ذهنی در مورد فلزکاری اسلامی ایجاد کنیم، تا با یک دید کلی بتوانیم آثار این دوره را مورد مطالعه بهتر قرار دهیم.

با توجه به کمبود نمونه‌های شمعدان‌های به‌دست آمده از دوره تیموری و دیگر ادوار در خاک کشورمان و عدم ارائه‌ی مطلب و تصاویر جامع و دقیق از این آثار، از روش کتابخانه‌ای و میدانی از آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی و موزه آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی و منابع اینترنتی، برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده کرده و شیوه تحقیق تاریخی- تحلیلی را به‌کار برده‌ایم. بنابراین در راستای اهداف پژوهش، فرم و تزئینات در ۲۴ نمونه شمعدان به‌دست آمده دوره تیموری از ایران را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و به مطالعه هنر فلزکاری این دوره پرداخته‌ایم و نقوش موجود روی آن‌ها را توصیف کرده‌ایم تا با کمک از منابع در دسترس و تحلیل شخصی از بررسی و مطالعه این آثار، به ارائه نتایج اجمالی در حیطه فلزکاری تیموری و شناخت دقیق از شمعدان‌های ساخته شده در این دوره برسیم.

نتیجه‌گیری

باتوجه به مطالب ارائه شده در این پژوهش و مقایسه آثار به‌دست آمده، چند نکته اساسی برداشت می‌شود:

۱. طبق آمار موجود از شمعدان‌های به‌دست آمده دوره تیموری از ایران، ۱۶ مورد این آثار از برنج، ۵ نمونه از مس و ۳ عدد از برنز ساخته شده‌اند. نتیجه روشن است که این شمعدان‌ها در وهله اول از برنج، سپس مس و برنز ساخته شده‌اند و در هیچکدام از نواحی دوره تیموری، شمعدانی از هیچ جنس دیگری به‌دست نیامده است؛ هر چند که از دوره سلجوقی تنها یک نمونه سفالی یافت شده است.

۲. از شمعدان‌های به‌دست آمده، ۲۰ نمونه ریخته‌گری و ۳ مورد چکش‌کاری ساخته شده است، که در برخی از نمونه‌ها از ریخته‌گری و چکش‌کاری به‌صورت توأم استفاده شده است؛ همچنین ۴ اثر یافت شده مشبک می‌باشند. بنابراین اکثر شمعدان‌های دوره تیموری به روش ریخته‌گری ساخته شده‌اند.

۳. از نمونه‌های به‌دست آمده، تمام ۲۴ اثر موجود دارای پایه مخروطی شکل هستند؛ که از میان آن‌ها، ۸ نمونه شمعدان با سر اژدها و پایه مخروطی ساخته شده‌اند. با مقایسه آثار به‌دست آمده از ایران و نقاط دیگر، پی‌می‌بریم که فرم پایه اکثر شمعدان‌های فلزی ساخته شده در تمامی نواحی از یک الگوی ثابت پیروی می‌کرده و اکثر آن‌ها دارای پایه مخروطی شکل ناقص هستند. همچنین ساخت شمعدان‌های دو شاخه از اواخر دوره تیموری رایج شده، که این نمونه در اواخر قرن پانزده به‌صورت شمعدان‌های دوشاخه با سر اژدها در ایران ساخته شده‌اند و به‌دنبال آن در دوره صفوی، ساخت شمعدان‌های دوسر تا حدودی ادامه پیدا کرده است.

۴. در شمعدان‌های این دوره، برای جلوه و زیبایی بیشتر، از تکنیک‌های مرصع‌کاری با نقره، قلع‌دار کردن سطح بدنه و سیاه‌قلم، جهت ایجاد تنوع رنگی استفاده کرده‌اند؛ که کار نهایی با تضاد رنگی ایجاد شده میان بدنه طلائی با سیاه دوده یا نقره‌ای نقوش، جلوه دوچندان پیدا کرده است. از آثار به‌دست آمده، ۸ نمونه مرصع‌کاری، ۷ مورد قلع‌دار و ۱۶ عدد سیاه‌قلم شده است. بنابراین بیشترین نقوش این شمعدان‌ها سیاه‌قلم و سپس مرصع‌کاری و قلع‌اندود شده‌اند.

۵. کتیبه‌های شمعدان‌ها که در خانه‌های تزئینی، نوارهای باریک اطراف بدنه، گردن و بالای بدنه حک شده‌اند، باتوجه به نمونه‌های موجود در ۹ مورد خط نسخ، ۶ اثر خط ثلث و ۱ عدد خط کوفی استفاده شده است. گاهی در بعضی نمونه‌ها خط نسخ و ثلث، توأم در قسمت‌های مختلف به‌کار رفته‌اند. بنابراین می‌توان این‌گونه برداشت کرد که در این دوره، تقریباً خط کوفی جای خود را به خط نسخ و ثلث داده است. همچنین مضمون اکثر کتیبه‌های حک شده، آرزوی خیر و برکت و بخت‌خوش برای صاحب شمعدان بوده که گاهی همراه با مدح پادشاه یا سلطان زمان نوشته شده است. در تعداد کمی از این آثار، نام سازنده یا تاریخ ساخت شمعدان حک شده است؛ از این‌رو تاریخ دقیق ساخت این آثار یا هنرمند آن برای ما معلوم نمی‌باشد. بعضی از شمعدان‌ها به مکان یا شخص خاصی هدیه یا وقف شده است. در تعداد انگشت‌شمار این آثار، از متون عربی و یا اشعار فارسی استفاده شده است، که گاهی این اشعار مرتبط با کارکرد شمعدان بوده و در وصف شمع سروده شده‌اند و اشعار شاعران زمان روی آن‌ها حک شده‌اند. اما میان آثاری که به‌دست ما رسیده است، تنها ۳ نمونه از اشعار در مورد شمع و مرتبط با کارکرد شمعدان بوده است. بنابراین این نکته، فرضیه این‌که متن کتیبه‌های به‌کار رفته در تزئینات شمعدان‌های دوره تیموری مرتبط با کارکرد آن‌ها است را تا حدودی رد

می‌کند. البته روی شمعدان‌ها و پایه‌های چراغ ایستاده‌ی دوره صفوی، بیشتر با این‌گونه اشعار مواجه هستیم؛ اما در دوره تیموری تعداد اندکی از شمعدان‌ها حاوی این مضامین بوده‌اند.

۶. همان‌گونه که آمار به‌دست آمده از آثار این دوره برای ما روشن کرده است، اکثر شمعدان‌های دوره تیموری با نقوش مختلفی تزئین شده‌اند. در ۲۰ اثر از این آثار نقوش گیاهی، ۱۹ نمونه نقوش هندسی و گره‌بندی و هیئت‌بندی، ۱۲ مورد نقوش حیوانی، یا به‌صورت نقش و یا در فرم سر شمعدان و ۶ عدد نقوش انسانی حک شده‌اند. اکثر این نقوش مشابه نقوشی هستند که روی آثار فلزی دیگر این دوره و دوره‌های قبل از آن به‌کار رفته‌اند. تنها در موارد خاص مانند شمعدان برنزی به‌دست آمده، نقوشی متأثر از هنر چینی نقش شده، که در نوع خود بسیار جالب توجه است. همچنین به‌کار بردن نقش اژدها در سر شمعدان‌های این دوره، احتمالاً ناشی از تأثیر هنر چین و نقش مثبت اژدها در فرهنگ شرق دور است. در آثار این دوره نیز همانند دوره‌های قبل، نقوش حیوانی و انسانی گاه به صورت منفرد و گاهی توأم در صحنه‌هایی از زندگی درباری، شکار و دیگر مضامین به‌کار رفته‌اند. با مقایسه شمعدان‌های دوره‌های قبل و دوره تیموری، تا حدودی این نتیجه گرفته شده است که در این دوره، نقوش حیوانی و انسانی کمتر به‌کار رفته‌اند و رفته رفته با شروع دوره صفوی، این نقوش جای خود را به نقوش گیاهی و اسلیمی داده است. اما همچنان در آثار آن‌ها، می‌توان رد پای این نقوش را دنبال کرد. آن‌چه که در این پژوهش به آن پرداخته شد، اطلاعات اندکی بود از دریای وسیع آثار به دست آمده از دوره‌های مختلف، که شمعدان‌های فلزی دوره تیموری یکی از آن‌ها می‌باشد. از آن‌جایی که مطالعات انجام شده در حوزه این آثار بسیار اندک و پراکنده هستند، سعی بر آن شد که بتوانیم این مطالب را جمع‌آوری کرده و با مطالعه دقیق این آثار و تجزیه و تحلیل نقوش به‌کار رفته روی آن‌ها، به شناختی اجمالی در مورد شمعدان‌ها، که روزگاری نقش بسزایی در زندگی مردم داشته‌اند، دست پیدا کنیم. شاید که این تلاش اندک، راهی برای ادامه مطالعات این آثار ارزشمند، که هم‌اکنون از یاد رفته‌اند و شناخت هرچه بهتر و بیشتر فرهنگ، آداب و سنن و هنر نیاکان این مرز و بوم باشد.

منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

احسانی، محمد تقی (۱۳۸۶). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
پوپ و اکرم، آرتور اپهام و فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، جلد ششم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

وارد، ریچل. (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی، مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

مقالات

فراست، مریم. (۱۳۸۴). "بررسی مضامین خط نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوره صفوی"، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره سوم، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، صص ۶۱-۷۶.

Khalili, N. (۲۰۰۸). *Islamic art and culture-timeline and history*, The American university, Cario.

Komaroff, L. (1992). *The golden disk of heaven-Metalwork of Timurid iran*, Costa mesa, California and New York.

Piotrovsky and Pritula, Mikhail B and Anton D. (2006). *Beyond the palace walls- Islamic art from the state hermitage museum*, National museums of Scotland, Endinburgh.

Piotrovsky and Vrieze, Mikhail B and John. (1992). *Earthli beauty- Heavenly art- art of islam*, Lunda Humphries, Amesterdam.

- <http://www.christies.com>, 11,06,2012, 9:40 pm.
- <http://www.davidmus.dk>, 11,05,2012, 11:20 am.
- <http://www.metmuseum.org>, 02,10,2013, 8:10 pm.
- <http://www.sothebys.com>, 11,06,2012, 10:30 am.
- <http://commons.wikimedia.org>, 01,03,2013, 0:30 pm.

